

ІВАН ТІТАР,

аспірант кафедри політичної соціології
Харківського національного університету
ім. В.Н.Каразіна

Консолідація демократії: проблема визначення поняття¹

Abstract

The research is devoted to analysis of the “consolidation of democracy” definition problem. Although it is one of the major notions of transitological literature, its meaning is still ambiguous and debatable. The etymological and historical aspects of understanding the meaning of “consolidation” are considered in the article. The main definitions of the notion “consolidation of democracy” are discussed. Different approaches are considered in order to facilitate their systematization and help to find the most adequate and practically useful definition of the concept.

The attempt to underline differences in the term “consolidation” understanding in Ukrainian and Russian, on the one hand, and in English, on the other hand, is rather helpful in search for adequate definition.

The authors’ definition of the consolidation of democracy isn’t intended either to deepen or to extend its interpretation. Besides, it’s rather aimed to point out and try to avoid the main errors in its usage, particularly regarding the task of its operationalization within the framework of sociological empirical research.

Поняття “консолідація демократії” набуло поширення в американській, а згодом й у світовій порівняльній політичній науці та політичній соціології

¹ Ця стаття була б неможливою без допомоги моєї сестри Олі та Расела Ліндсея, завдяки яким тут цитується більшість першоджерел. Хочеться також висловити вдячність усім, хто люб’язно погодився прочитати й прокоментувати ранні версії цієї розвідки. Особлива подяка моему керівникові Ользі Дмитрівні Куценко, а також Олексію Олександровичу Мусієздову та В’ячеславу Нікуліну.

починаючи від 1970-х років і стало центральним поняттям в одній із субдисциплін суспільних наук, за якою закріпилася неофіційна назва “консолідологія”.

У визначення поняття консолідації демократії зробили внесок чимало вчених. Серед них найбільший вплив на подальше розуміння цього концепту справили Гіллермо О’Донел, Філіп Шмітер, Семюель Валенсуела, Адам Пшеворський, Річард Гюнтер, П.Нікіфорос Діамандоурос і Ганс-Юрген Пуле, Хуан Лінц й Альфред Степан, Ларі Даймонд, а також Вольфганг Меркель. У методологічних дебатах, що розгорнулися довкола поняття, найбільшу роль відіграли ідеї Девіда Кольєра, Гіллермо О’Доннела й Андреаса Скедлера.

Від самого початку існувала проблема визначення поняття. Це було зумовлене тим, що поняття “консолідація демократії” виявилось надто неоднозначним і, використовуючи його, різні вчені не могли бути впевненими, що мають на увазі одне й те саме¹. Із часом цю проблему дедалі більше усвідомлювали, що неодноразово втілювалося в методологічних рефлексіях і дебатах між носіями різних точок зору. Висловлювалися навіть пропозиції відмовитися від використання поняття “консолідація демократії”². Проте загалом запанувала помірніша позиція, яка полягала у вимогах приділяти більше уваги визначенню консолідації демократії й ретельніше аргументувати своє бачення.

Мета цієї статті — проаналізувати походження та історію, основні визначення та підходи до розуміння поняття консолідації демократії, а також розглянути різні погляди стосовно того, яким чином можна виробити чіткіше й адекватніше його визначення.

Етимологія

“Консолідація” — слово латинського походження. Поступово, у формі кальки, воно увійшло практично до всіх європейських мов, у тому числі до слов’янських [4]. Лексема “consolidatio” утворена із двох складових — “con” (з, разом) і “solidare” (ущільнювати, зміцнювати, зрошувати) [див. напр.: 5, с. 252]. У різних мовах переважають ті чи ті значення слів, похідних від неї. Оскільки в українському науковому дискурсі домінують три мови — українська, російська й англійська, коротко спинюся на змісті цих слів у цих мовах. Якщо, наприклад, в англійському слові “consolidation” домінує значення “зміцнення” [див.: 6], а у відповідному російському — “об’єднання”, то українська мова посідає проміжну позицію, хоча й ближчу до російської практики слововжитку. Загалом не можна розраховувати на

¹ Див.: [1].

² Це не дуже поширена позиція. Ідеї такого роду можна знайти у Г.О’Доннела [2], А.Скедлера [1], С.Алонсо і Х.-М.Маравалла [3], а про тих, хто просто скептично ставиться до транзитологічної парадигми, годі й говорити.

те, що слово “консолідація” в різних мовах означає те саме¹. Ще однією особливістю цього похідного від дієслова іменника є здатність означати і процес, і його результат, тобто стан. Усе це стосується як повсякденної, так і наукової мови.

Як науковий термін слово “консолідація” використовують в економіці, юриспруденції, геології, медицині, а також інших науках, і в кожній воно має специфічний зміст.

Оскільки етимологія та історія терміна “демократія” краще відомі², можна детально не спинятися на цьому питанні. Важливо, що в сьогоднішньому науковому дискурсі це поняття також є далеким від однозначності³. Різняться, наприклад, змістове наповнення терміна, коли йдеться про античну та сучасну “демократію”, ідеал і практику, розуміння демократії в демократичних і недемократичних режимах.

Більш загальне щодо “консолідації демократії” поняття “консолідація [політичного] режиму” почали використовувати принаймні від початку 1970-х років⁴. Найранніша із відомих авторів праць, де вжито це поняття, датується кінцем 1970-х⁵. При цьому в деяких учених доволі рано виникли сумніви у слушності такого складеного поняття. Це добре висловив Гіллермо О’Доннел, коли написав, що ““консолідація” та “демократія” – надто багатозначні слова, щоби бути доброю парою” [2, с. 38].

Основні визначення

Коли у 1970 році засновник транзитологічної парадигми Денкворт Растоу, розглядаючи у статті “Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі” [13] серед іншого проблематику, яка в сучасному розумінні дуже близька до “консолідологічної”, власне термін “консолідації демократії” ще не вживав⁶. Та позаяк цією статтею Растоу визначив методологічні й концептуальні рамки для подальших досліджень у царині динаміки політичних режимів, але термін “консолідація демократії” тоді залишився “за бортом” класичного тексту транзитологічного дискурсу, тепер важко з’я-

1 Єдиного підходу до перекладу поняття “consolidation of democracy” (або близького до нього “democratic consolidation”) українською або російською мовою дотепер не існує. Крім кальки (“консолідація демократії”) відомі принаймні чотири варіанти перекладу цих понять: “зміцнення демократії”, “усталена демократія”, “стабільність демократії”, “збереження демократії”. Це призводить до розмивання наукової термінології й нагадує необхідність обережно ставитися до перекладів.

2 Перефразовуючи Жака Деріда [7], можна сказати, що це слово так само старе, як і вся європейська цивілізація.

3 Щодо цього існує значний масив літератури. Див., наприклад, перші дві частини книги “Демократія: Антологія” [8], а також дуже змістовну статтю Й.Мюлера [9].

4 Див. [10]; інформація згідно з: [11].

5 Як і в попередньому випадку, йдеться про працю Хуана Лінца (див.: [12]).

6 Пізніші дослідники, наприклад Ларі Даймонд, вважали, що консолідація “охоплює” те, що Растоу має на увазі під своїм поняттям “стадія призвичаєння” [див.: 14, с. 65].

сувати, наскільки він є для нього автентичним, не можна послатися й на класичне визначення поняття або зразок вживання — в ситуації з неоднозначним терміном це було б принаймні частковим розв'язанням проблеми.

Достеменно не відомо, хто першим увів термін “консолідація демократії” в науковий обіг, але першим активно використовувати його почав американський соціолог і політолог іспанського походження Хуан Хосе Лінц. У книжці “Крах демократичних режимів: криза, крах та рееквілібрація” (1978) він порівняно багато уваги приділяє консолідації демократії, особливо, як він пише, “початковій консолідації”. Лінц зазначає, що для успіху останньої дуже важливі розроблення й ухвалення нової конституції (як формальних рамок взаємодії політичних акторів), але ще важливіше те, який на цій стадії був прийнятий “початковий порядок денний” (initial agenda). У цей період є принциповим, як пише автор: “не успіх або провал конкретного уряду, а формування базової прихильності стосовно режиму” [12, с. 42].

На думку Лінца, одна із найважливіших складових “початкової консолідації” — інкорпорація сил, що перебувають поза “коаліцією, яка створила режим”, але потенційно лояльних до режиму. Це не збільшує ефективності режиму, проте позитивно позначається на його легітимності. “Період консолідації, таким чином, — це значною мірою боротьба за відданість стосовно нейтральних секторів населення” [12, с. 44].

Загалом 1978 року Лінц ще не дає явного визначення поняттю “консолідація демократії”, проте описує, що для неї необхідно і з якими проблемами вона може зіткнутися. Можна також додати, що у вступному слові до згаданої книжки, написаному разом з Альфредом Степаном, окреслюючи напрями подальших досліджень, Лінц вказує, що “політична динаміка консолідації поставторитарних демократій” має стати питанням, якому в подальшому слід приділити особливу увагу [12, с. xii]¹.

Оскільки в першій половині 1980-х років проблематика консолідації демократії починає привертати дедалі більшу увагу в науковому середовищі², частішають приклади вживання відповідної термінології³. У найпоширеніших у той період дефініціях консолідації демократії її визначали через

¹ У продовження цієї лінії 1982 року Лінц ще раз звертається до цього питання, але, на жаль, детальніша інформація щодо цього нам не відома (крім того, що це був його виступ під назвою “Перехід від авторитарних режимів до демократичних політичних систем та проблеми консолідації політичної демократії” на круглому столі Міжнародної асоціації політичних наук у Токіо) [див.: 11, с. 440].

² Це було пов'язане з успішним завершенням (принаймні в південноєвропейських країнах) переходу до демократії. Зміцнення інтересу від проблем “транзиту” до проблем “консолідації” відбувалося нестрімко (оскільки нові демократичні транзити тривали й у 1980-х і 1990-х), але невідворотно.

³ Здебільшого література, створена в той період, зараз майже забута. Ось лише кілька назв із наявного тоді величезного масиву, які вдалося знайти: *David B. Goldey*. “Elections and the Consolidation of Portuguese Democracy: 1974–1983” (Electoral Studies 2, no. 3 (Dec. 1983. — 2. — № 3 (December). P. 229–40); *Thomas C. Bruneau and Alex Macleod*. “Politics in Contemporary Portugal: Parties and the Consolidation of Democracy” (Boulder, 1986). Посилання на ці розвідки наводяться у: [15, с. 121].

(прогнозоване) тривале існування демократичного режиму¹ або неповернення до авторитаризму (про неповернення до тоталітаризму тоді ще не йшлося)²: “[політична демократія] “консолідована”, тобто така, що ймовірно, триватиме [likely to endure]” [2, с. 37], або пізніший зразок згадуваних вище визначень такого типу: “Демократична консолідація — це процес, який зменшує імовірність скасування демократизації” [17, с. 168].

Уразливість таких визначень, базованих на дещо поверхових і важких для перевірки ознаках, у середині 1980-х почала вочевиднюватися, і в середовищі вчених викристалізувалось розуміння того, що їх необхідно переглянути.

У квітні 1987 року в університеті Нотр-Дам відбулася зустріч під назвою “Питання консолідації демократії в Латинській Америці і Південній Європі”, присвячена, зокрема, питанням концептуалізації та методології. На зустрічі фахові дослідники “транзитологічно-консолідологічної” проблематики, а також спеціалісти з теорії та методології мали нагоду викласти своє бачення того, чим є консолідація демократії, а також обговорити основні, пов’язані з цим, проблеми. Зокрема Філіп Шмітер висловив думку, що консолідацію демократії слід визначати як “стан (а не момент часу), в якому елітні актори мають надійні очікування щодо політики, наприклад, що партії та правила політичної гри відомі й передбачувані” [18, с. 6].

У написаній³ наприкінці 1980-х років великій статті “Демократична консолідація в постперехідних умовах: поняття, процес та підсилювальні умови” чилійський учений Семюель Валенсуела описав консолідацію демократії як “другий перехід”. При цьому він (хоч як це дивно) фактично поставив знак рівності між консолідацією демократії та стабільністю демократичного режиму [19, с. 3]. Тим самим він продемонстрував одну доволі примітну річ — поняття “консолідована демократія”, характерне для транзитологічної парадигми (з її акцентом на динаміці), заступило місце терміна “стабільна демократія” (інший варіант — “стабільна поліархія”), який був характерний для попередніх парадигм дослідження демократії, зокрема модернізаційної (чільним представником якої був Сеймур Мартін Ліпсет). Специфічною рисою визначень Валенсуели є також те, що вони головним чином негативні. Він пише, наприклад, що консолідацію демократії *не можна* визначати через тривалість існування демократичного режиму [19, с. 4–5], цим самим відкидаючи попередні, характерні для 1980-х років визначення. На його думку, “консолідована демократія — це демократія, яка не має перверзивних елементів, що підривають її базові характеристики. Однак список такого штибу перверзивностей не може розширюватися

1 Характерною є назва присвяченого консолідації демократії розділу книжки Семюеля Гантингтона “Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ століття” [16]: “Чи надовго?”.

2 Про існування таких визначень відомо переважно із вторинних джерел. Причина в тому, що самі оригінальні праці помітного сліду не лишили й не увійшли до складу класичного корпусу транзитологічної літератури.

3 Під значним впливом Г.О’Донела.

нескінченно... перверзивні патерни мають бути тісно прив'язані до мінімальної концепції демократії”.

Зокрема, за його визначенням: “Режим не може вважатися консолідованою демократією, якщо ті, хто виграв необхідні для формування уряду вибори... підпорядковані представникам необраних еліт” [19, с. 8].

У подальшому широко відомі дефініції консолідації демократії запропонував Адам Пшеворський у своїй книжці “Демократія і ринок” (1991). Він наголошує інституціоналізований характер ухвалення загальних правил взаємодії: [Демократія консолідована], “коли за даних політичних та економічних умов певна система інститутів стає єдиною соціальною “грою” в місті, коли ніхто і не думає, аби діяти поза демократичними інститутами, коли все, чого хочуть ті, хто програв, — це спробувати зіграти ще раз у рамках тих самих інститутів, за яких вони щойно програли”. І далі: [Демократична держава стає консолідованою], “коли вона стає “самопримусовою”, тобто коли всі релевантні політичні сили виявляють, що для них краще продовжувати підпорядковувати свої інтереси та цінності невизначеній взаємодії, “гри” інститутів” [20, с. 47].

Таким чином, визначення Пшеворського зосереджені на гравцях та інститутах і порівняно із визначеннями Валенсуели є “позитивними”.

Р.Гюнтер, П.Н.Діамандоурос і Г.-Ю.Пуле у книжці “Політика демократичної консолідації: Південна Європа в порівняльній перспективі”, що вийшла друком у 1995 році, пишуть: “...поняття демократичної консолідації є двоскладовим — воно поєднує два відмінні концепти, які мають бути оцінені окремо при аналізі статусу політичних режимів. Аби дійти висновку, що демократична консолідація мала успіх у конкретному випадку, необхідно спочатку впевнитися, що режим повністю є демократичним, і потім визначити, чи є цей режим консолідованим” [цит. за: 12, с. 5]. “Ми розглядаємо демократичний режим як консолідований, — твердять автори, — коли всі політично значущі групи ставляться до його ключових політичних інститутів як до єдиних легітимних структур для політичного змагання, а також дотримуються демократичних правил гри” [11, с. 7].

Утім, у цих визначеннях ми бачимо дещо механістичний і спрощений підхід до проблеми. Дехто, зокрема аргентинський дослідник Гіллермо О’Донел, був схильний затаврувати ці визначення як трюїзми [21], наголошуючи, що вони є дуже розпливчастими. Справді, що таке “повністю демократичний режим”? З іншого боку, як відомо з теорії літератури, будь-які трюїзми та шаблонні схеми є найліпшим виявленням панівних у певному середовищі дискурсів. Очевидно, що в першій половині 1990-х років вони були саме такими. Бачимо також, що друге з-поміж наведених вище визначень фактично повторює визначення Пшеворського. Це демонструє, що воно стало конвенційним. Але водночас між такими подібними дефініціями Гюнтера, Діамандоуроса та Пуле, з одного боку, і Пшеворського — з іншого є одна суттєва різниця — якщо в першому разі актори дотримуються певних правил, бо вони для них є легітимними, то в другому вони це роблять, бо їм це вигідно або просто змушені до цього.

У 1996 році вийшла друком книжка Хуана Лінца й Альфреда Степана “Проблеми демократичного переходу і консолідації: Південна Європа, Пів-

денна Америка та посткомуністична Європа”. У ній автори нарешті детально виклали свої погляди з приводу питань, важливість дослідження яких наголошували 1978 року. Визначення консолідації демократії, яке міститься в цій книжці, на сьогодні можна вважати найконвенційнішим: “...ми маємо на увазі під консолідованою демократією політичну ситуацію, в якій, відповідно до формули, демократія стала “єдиною грою в місті”” [15, с. 5].

*“– У межах території демократичний режим є консолідованим **поведінково**, коли ніякі значущі національні, соціальні, економічні, політичні або інституціональні актори не спрямовують свої ресурси на те, щоб досягти власних цілей, створюючи недемократичний режим або звертаючись до насильства або до зовнішнього вторгнення, щоби відокремитися від держави.*

*– Демократичний режим є консолідованим **ціннісно** (за установками [attitudinally]), коли панівна частина громадськості дотримується думки, що демократичні процедури й інститути є найвідповіднішим шляхом управління колективним життям у такому суспільстві, як їхнє, і коли підтримка антисистемних альтернатив дуже незначна або більш-менш ізольована від продемократичних сил.*

*– Демократичний режим консолідований **конституційно**, коли як урядові, так і неурядові сили на всій території країни підкоряються специфічним законам, процедурам та інститутам, санкціонованим новим демократичним процесом і привчаються до розв’язання конфліктів у цих рамках” [15, с. 6].*

Можна сказати, що визначення Лінца та Степана є достатньо синтетичним і разом із тим компромісним. Воно поєднує різні ознаки консолідації демократії, запропоновані в різних визначеннях, але з обмеженнями — так, щоб вони не ставали взаємовиключними. Тут є і добровільне підкорення нормам, як у Пшеворського, і визнання їх легітимності, як у Гюнтера, Діамандоураса та Пуле, і навіть елементи негативних визначень — як у Валенсуели. Присутні й різні рівні аналізу або спостереження консолідації демократії — щодо поведінки, поглядів та інститутів.

Останньою на сьогодні значною роботою, присвяченою консолідації демократії, стала книга Ларі Даймонда “Розвиток демократії: в напрямі консолідації” (1999). Її автор пише, що консолідацію демократії можна зрозуміти тільки через зрушення в політичній культурі: “Консолідація вимагає більшого, ніж прихильність до демократії взагалі, — що демократія “в принципі” є кращою формою правління. Щоб демократія була консолідованою, еліти, організації та масова публіка повинні вважати, що політична система, яку вони фактично мають у країні, заслуговує на слухняність та захист. Ця стійка легітимність припускає нормативну і поведінкову прихильність, що її поділяють усі, до специфічних правил і практик конституційної системи країни” [14, с. 65–66].

У принципі визначення консолідації демократії у Даймонда є доволі звуженим, оскільки переважно зосереджене суто на політичній культурі. В цьому сенсі його навряд чи можна оцінити як просування вперед. Якщо порівняти його, наприклад, із визначенням Пшеворського, воно виявиться більш максималістським — адже від акторів Даймонда “вимагається” знач-

но більше, ніж від акторів Пшеворського, а також більш нормативно зорієнтованим — бо в ньому відчувається аналіз радше ідеальної ситуації, аніж такої, що цілком реально існує.

Підходи до впорядкування визначень

Визначення, наведені вище, — лише невелика, хоча й, можливо, найвідоміша частка всіх дефініцій консолідації демократії, які були запропоновані за останні тридцять років. При цьому загальна картина справляє неоднозначне враження: тоді як одні визначення мають лише незначні відмінності між собою, інші практично не мають між собою нічого спільного. У зв'язку з цим виникають два питання. Перше — яким чином це розмаїття визначень і підходів можна систематизувати? Друге — які з визначень консолідації демократії є адекватнішими і/або кориснішими для відповідних наукових досліджень? У результаті спроб відповісти на ці питання в дослідницькому середовищі сформувалося кілька точок зору, а також теоретичних і практичних рекомендацій, які я розгляну далі.

Таблиця

Ознаки феномена консолідації демократії (консолідованої демократії)

Ознаки, в яких феномен виявляється	Дослідники, які наголошують такі ознаки						
	О'Донел — 1995	Шмітер — 1987	Валензуела — 1990	Пшеворський — 1991	Гюнтер, Діамандо-рос та Пуле — 1995	Лініч та Степан — 1996	Даймонд — 1999
Значна тривалість демократичного режиму	*						
Стан справ, за якого актори мають надійні очікування стосовно політики		*					
Демократія, яка не має перверзивних елементів, що підривають її базові характеристики			*				
Демократія стає "єдиною грою в місті"				*	*	*	
Значимі актори не намагаються створювати недемократичний режим						*	
Панівна частина громадськості визнає демократичні механізми й інститути найбільш відповідними, а підтримка антидемократичних режимів незначна						*	*
Демократичні сили підкоряються демократичним процедурам						*	*

Один зі способів упорядкувати численні визначення можна назвати “пошуком спільного знаменника”¹, результати застосування якого наведено в таблиці.

Як видно з таблиці, такого спільного знаменника для визначень консолідації демократії фактично не існує. Єдиним наближенням до цього можна вважати формулу “єдина гра в місті”.

Також може бути корисним поділ на *мінімалістські* та *максималістські* визначення — на цьому наголошувало чимало вчених, зокрема, нещодавно, німецький дослідник В.Меркель (2007) [23] та його молодший німецький колега Клаус Фауленбах [24].

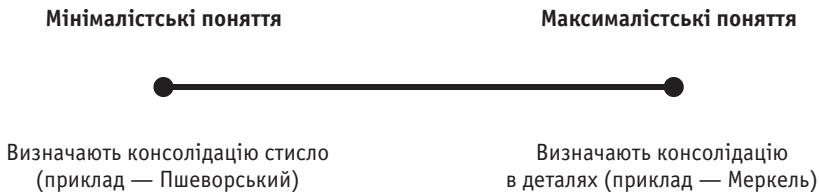

Рис. 1. Поділ визначень, згідно із працею Клауса Ф.Фауленбаха “Поняття консолідації демократії ...” [24]

Якщо продовжити міркування про систематизацію, то інші цікаві й доволі успішні схеми були запропоновані Девідом Кольєром та Андреасом Скедлером. Під час зустрічі в університеті Нотр-Дам у 1987 році Д.Кольєр висловив думку, що всі наявні на той момент підходи до визначення консолідації демократії можна поділити на три категорії:

- актороцентровані;
- подієцентровані;
- інституціональні (“зовнішні” та “внутрішні”).

Актороцентрований підхід концентрується на волінні значущих акторів працювати в рамках демократичних правил. Подієцентрований підхід розглядає як маркери консолідації демократії вибори та ратифікації конституцій². “Внутрішній” інституціональний підхід фокусується на ступені інституціоналізації, тоді як “зовнішній” — концентрується на тривалості нових політичних інститутів та обсязі значущих змін у них. Зрозуміло, що жоден із підходів не є самодостатнім, оскільки існують каузальні зв’язки між інститутами, акторами й подіями. Проте схема Кольєра визначає деякі початкові точки і те, що наголошують у вивченні консолідації демократії.

Інша цікава і впливова спроба систематизації з’явилася невдовзі після дебатів 1996 року в часописі “Journal of Democracy” на сторінках двох праць Андреаса Скедлера (див.: [1; 25]). Скедлер називає розмаїття підходів до ро-

¹ Він спирається на просту і корисну пораду Джованні Сарторі: “Реконструюючи поняття, по-перше, зберіть репрезентативний набір визначень; по-друге, виокремте їхні характеристики; і по-третє, сконструуйте матрицю, яка зорганізує такі характеристики у значимий спосіб” [цит. за: 22, с. 3].

² Наприклад, на той момент таку позицію посідав Лінц. Див. матеріали згаданих зборів: [18].

зуміння і визначення консолідації демократії неефективним і потенційно небезпечним¹. Він навіть вживає метафору “вавилонський хор, що співає про консолідацію демократії” [1, с. 103]. Якщо одним із лейтмотивів згаданих дебатів була боротьба з “телеологією” у визначенні консолідації демократії, Скедлер (хоч і з іншою метою) пропонує зробити щось протилежне — повернути її в центр аналізу. На його погляд, щоб зрозуміти, що конкретний автор розуміє під консолідацією демократії, слід виявити, де, на його думку, існує той чи той конкретний режим (його *емпіричний референт*), а також якої мети він має досягти (“*нормативний горизонт*”). Залежно від “спрямованості” руху режиму всі підходи можна умовно поділити на дві великі групи: “негативні” та “позитивні”. Перші мають на гадці, по суті, уникнення “відкатів” назад. Другі — перехід до “розвиненішої” версії демократії. Залежно від емпіричних референтів, “завдання” для консолідації демократії можуть бути “мінімальними” та “максимальними”. “Мінімальні” — уникнення повернення від “електоральної демократії” до авторитаризму або розвиток електоральної демократії до рівня ліберальної демократії. “Максимальні” — уникнення “сковзання” ліберальної демократії до електоральної або ж розвиток ліберальної демократії до рівня “розвиненої” демократії (як у більшості країн Заходу). Докладнішу схему наведено на рис. 2.

Які визначення є гносеологічно перспективними?

Хоча названі вище підходи дають змогу краще зрозуміти й систематизувати різні визначення консолідації демократії, вони не можуть допомогти виявити найбільш адекватне і/або корисне визначення. Як пишуть автори оксфордської “Енциклопедії політичної думки”, ці завдання не тільки відрізняються, але часто навіть суперечать одне одному [26, с. 283]. Щоб зрозуміти, які визначення є більш “правильними” і “працюють”, необхідно скористатися іншими критеріями. В обох випадках розв’язання проблеми має теоретичний і практичний бік.

Коли йдеться про адекватність поняття, теоретична складова полягає в тому, щоб поняття було внутрішньо несуперечливим, спиралося на ті поняття, що їх вважають адекватними², і відповідало вимогам логіки. Емпірична складова адекватності — наявність у поняття відповідного емпіричного референта і точність в його описі.

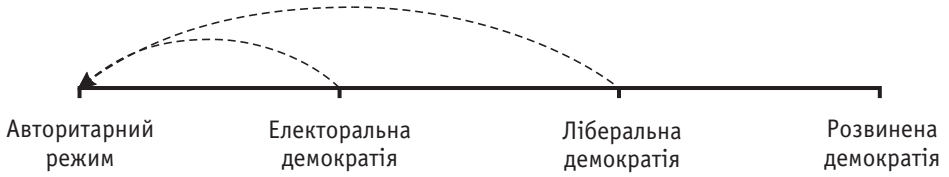
Щоб з’ясувати корисність поняття, необхідно відповісти на питання про те, що дає змогу дане поняття “побачити”, а також що конкретно ми не побачимо, якщо від нього відмовитись. У теоретичній площині поняття є корисним, якщо воно вможливує ефективніше упорядкування теоретичної інформації про властивості явища, зв’язки між ними та умови їх вияву, допомагає заповнити якісь важливі прогалини у знанні про явище; у практич-

1 Оскільки кожен дослідник, за словами Скедлера, використовує це поняття “як йому це подобається” і “ніхто не може бути певен, що воно означає для іншого”, хоча “всі плекають ілюзію”, що говорять один з одним про те саме [1, с. 92].

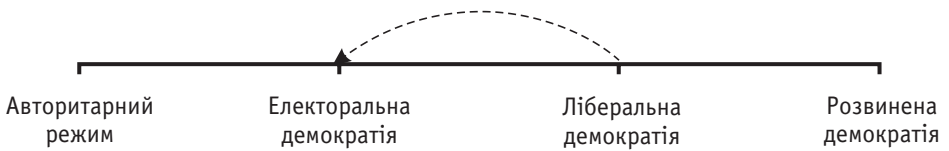
2 Звісно, тут є місце для дискусії, наскільки взагалі можна застосовувати до понять таку категорію, як “адекватність”.

ній — якщо воно дає змогу краще орієнтуватися в емпіричній реальності, здійснюючи на цій підставі ефективнішу діяльність.

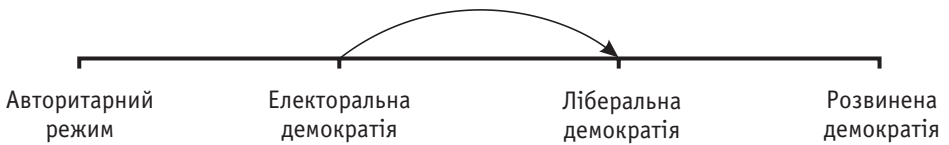
Запобігання краху демократії

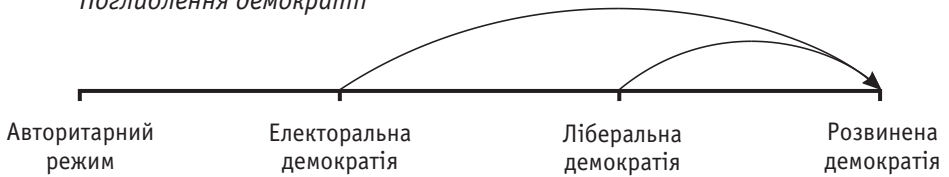
Запобігання демократичній ерозії

Завершення демократії

Поглиблення демократії

Організація демократії

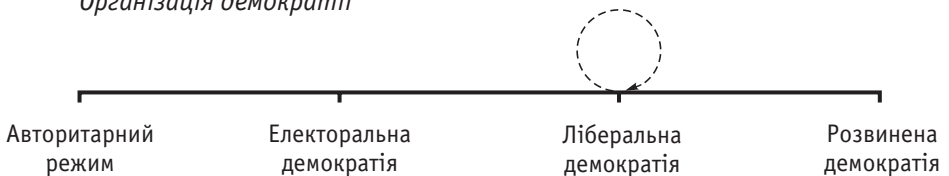

Рис. 2. Поділ визначень згідно зі статтею Андреаса Скедлера “Що таке консолідація демократії?” [1]

Як показує аналіз, далеко не всі визначення консолідації демократії можуть успішно пройти таку перевірку. Навіть мало обізнаний із проблемою спостерігач легко помітить, що не всі з них є адекватними, а більшість навряд чи є корисними. Щоб встановити це достовірніше, необхідно звернутися до деяких методологічних і практичних зауважень, висловлених попередніми дослідниками.

Одні з найважливіших аргументів, що стосуються цих питань, були сформульовані ще у 1980-ті роки. Згідно з ними, по-перше, не можна вважати корисним таке визначення консолідації демократії, яке містить тавтологію (не тільки логічну, а й, коли припустимо використовувати такий вираз, емпіричну¹). На жаль, у багатьох аспектах так можна схарактеризувати визначення Пшеворського, Гюнтера, Діамандоураса і Пуле, Лінца зі Степаном, а також Даймонда, тобто більшість авторитетних дефініцій. Можна сказати, що це добрі описи, але не надто повноцінні визначення — оскільки вони мало говорять про сутність явища. Це виводить нас на більш загальне спостереження про те, що серед усього багатоманіття можливих дефініцій (від класичних прямих родо-видових, у стилі Аристотеля, до визначень-описів, визначень-аналогій, негативних визначень тощо), застосовно до консолідації демократії домінують непрямі визначення².

По-друге, навряд чи можна вважати адекватними такі визначення, емпіричні референти яких не існують або їх не можна перевірити. У зв'язку з цим консолідацію демократії не можна визначати через “неповернення” до авторитарного режиму чи прогнозоване “тривале існування” її. Оскільки такого кшталту дефініції адресуються в майбутній час, у теперішній момент перевірити істинність їх неможливо³.

Третій аргумент у 1996 році сформулював Тімоті Першінг у статті “Переходи від авторитарного правління і консолідація режиму. Залишаючи демократію осторонь” [30]. Він звертає нашу увагу на те, що “консолідація демократії” — часткове поняття, оскільки більш загальним стосовно нього є поняття “консолідація політичного режиму”. У цьому сенсі “консолідація демократії”, “консолідація авторитаризму” і “консолідація тоталітаризму” — однопорядкові поняття. Оскільки насправді більшість суперечок і проблем у визначенні консолідації демократії викликала складова, пов'язана саме з “консолідацією”, а не з “демократією”, Першінг пропонує рішення, що полягає у “виведенні демократії за дужки”. Головні пошуки концентруються на визначенні того, чим є консолідація.

¹ Я маю на увазі під цим те, що визначення не розкриває *суті* явища, а просто *повторює емпіричні ознаки*, що, ймовірно, стосуються його. Багато в чому ця проблема є виявом розрізнення “змістових” і “операціональних” визначень, зазначеного ще 1970 року Джованні Сарторі [див.: 27, с. 159 і далі].

² Про те, що більшість визначень Валенсуели *негативні*, вже згадувалося. Таке популярне визначення консолідації демократії, як “єдиної гри в місті” (спершу його використав Ді Пальма [28], пізніше — Пшеворський [20], Лінц і Степан [15]), є визначенням-аналогією. Але переважна більшість визначень — це визначення-описи.

³ Найбільш розгорнений аналіз цієї проблеми містить стаття Скедлера “Вимірювання демократичної консолідації” [29, с. 688 і далі].

Робоче визначення консолідації демократії

Отже, як слід розуміти консолідацію і що це таке? Як уже згадувалося на початку статті, на відміну від російської мови, в якій термін “консолідація” розуміють радше як “об’єднання” або “узгодженість”, у західній літературі це слово означає передусім “зміцнення”, тобто посилення і стабілізацію. Виходячи з того, що, схоже, саме такий сенс закладався в це поняття у найранніших працях¹ (зазначимо — саме в них термін “консолідація демократії” спрацьовував найуспішніше), гадаю, є сенс знову до нього повернутися. У принципі це вже запропонував зробити (хоч і з деякими суттєвими відмінностями) Андреас Скедлер, коли проголосив щодо визначення консолідації демократії свій принцип, що став знаменитим, “назад — до коренів!” [2, с. 103].

Таким чином, *пропоную визначати консолідацію демократії як стабілізацію і посилення демократичного режиму*. При цьому, ясна річ, виникає кілька теоретико-методологічних питань, що вимагають уточнення:

1. Чим є “консолідація демократії” — етапом, стадією, тобто *проміжком часу* чи *станом*?
2. Посилення *до якого рівня* або стабілізація *якого типу* демократичного режиму мають на увазі?

Що стосується першого питання, в літературі традиційно поширенішою є перша відповідь — консолідацію демократії розуміють як стадію, фазу тощо, тобто проміжок часу. Проте з такою відповіддю пов’язані певні проблеми. Наприклад, не до кінця зрозуміло, коли консолідація режиму як часовий проміжок починається. Згідно з одним із підходів консолідація може починатися після завершення переходу від старого режиму до нового. Згідно з іншим перехід і консолідація можуть перетинатися. У книжці “Політика демократичної консолідації” можна навіть знайти думку, що в окремих країнах Південної Європи консолідація настала ще до завершення переходу (або, принаймні, одночасно з ним). Із погляду звичної логіки це сприймається вельми дивно. Видається, що розуміння консолідації як стану є адекватнішим, хоча, можливо, і складнішим з огляду на процедури, пов’язані з емпіричним аналізом.

Відповідь на друге питання, гадаю, має бути такою: під консолідацією демократії мається на увазі стабілізація і посилення *будь-якої* форми демократичного режиму² — від “простої” електоральної демократії до будь-якої іншої. Це пояснюється тим, що не існує ніяких особливих теоретичних, емпіричних і нормативних передумов для того, щоб консолідованими могли

¹ Тут мається на увазі, першою чергою, книга Лінца [10].

² Відповідаючи на обидва питання, я фактично солідаризуюсь із позицією Ф.Шмітера (див. вище його визначення). Цей автор відомий як достатньо жорсткий і навіть ортодоксальний прихильник транзитологічної парадигми (зокрема, саме він із Т.Карлом став “речником” відповіді її критикам).

вважатися тільки демократії, що досягли високого рівня розвитку¹. Важливо звернутися до цього зауваження, оскільки криза у використанні поняття консолідації демократії наростала мірою того, як нові дослідники додавали дедалі нові умови, нібито для неї необхідні.

Звісно, визначити “назавжди” конкретні ознаки консолідації демократії навряд чи вдасться, тим паче суто теоретичним шляхом, відтак подальший розгляд цих питань має сенс залишити фахівцям з емпіричних досліджень².

Висновки

Отже, підіб'ємо певні підсумки. Попри популярність поняття “консолідація демократії”, важко ігнорувати той “ярлик” неоднозначності, який закріпився за ним у західній політичній науці та політичній соціології³. Певною мірою, як я намагався показати, ситуація, що склалася, пов'язана з об'єктивними обставинами (наприклад, багатозначністю слів-складових, що увійшли до поняття), певною — із суб'єктивними (зокрема методологічними помилками інтерпретаторів).

Застосування історичного методу дало змогу краще зрозуміти контекст використання і визначення поняття “консолідація демократії” і виявити в цьому процесі деякі несподівані парадокси. Зокрема, ранній етап використання поняття, коли формальні визначення ще були відсутні, виявився з евристичного погляду найконструктивнішим. Пізніші визначення нерідко були або далекими від методологічної досконалості, або підсилювали неоднозначність.

Теоретико-методологічний аналіз допоміг розкрити деякі глибші проблеми, пов'язані з упорядкуванням понять, з'ясувати, які з них є найадекватнішими і найкориснішими. Основними суб'єктивними причинами, що заважали адекватному визначенню консолідації демократії, були: прагнення увідповіднити поняття емпіричним завданням, що часто досягалося ціною зменшення його теоретичної корисності, а також захоплення “максималістичними” визначеннями, на противагу “мінімалістським”, — як підсумок, поняття ставало одночасно і багатозначнішим, і менш адекватним реальності.

Окрім того, на всі названі вище проблеми накладається вітчизняний контекст, зокрема різниця в розумінні терміна “консолідація” в українській і російській мовах, з одного боку, й англійській — з іншого, адже досвід показує, що більшість помилок у визначенні консолідації демократії в українській науці концентруються саме в цій площині.

1 У цьому сенсі ми не згодні з таким “максималістським” визначенням консолідації демократії, як те, що його обстоює, наприклад, Меркель (див. [31] та пізніші його праці).

2 Деякі підходи й ознаки (а також посилання на відповідну літературу) можна знайти, зокрема, у [32].

3 Учені, які використовують це поняття, приблизно порівну розподіляються між цими двома галузями науки.

Зрештою, у своїй розвідці я свідомо не вдавався до поглиблення або розширення поняття “консолідація демократії”, тобто намагався не так дати визначення поняття “консолідації демократії”, як звернути увагу на основні помилки, яких варто уникати у формулюванні його дефініції.

Література

1. *Schedler A.* What is Democratic Consolidation? // *Journal of Democracy*. — 1998. — Vol. 9. — № 2.
2. *O'Donnell G.* Illusions about Consolidation // *Journal of Democracy*. — 1996. — Vol. 7. — № 2.
3. *Alonso S., Maravall J.M.* Democratizations in the European Periphery // *Estudio/Working Paper*. — 2001. — № 169 (October).
4. Этимологический словарь русского языка. — М., 1992. — Т. 2. — Вып. 8.
5. Словарь иностранных слов. — М., 1990.
6. *The Oxford Russian Dictionary*. — М., 1995.
7. *Деррида Ж.* Структура, знак і гра у дискурсі гуманітарних наук // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. — Львів, 2001.
8. Демократія : Антологія. — К., 2005.
9. *Muller J.* Conceptualising Democracy Within the Post-Soviet Setting: A Typology Of Political Regime Forms // *Politikon*. — 2005. — 9 (April).
10. *Linz J.J.* The Consolidation of Regimes: A Theoretical Problem Approach (paper presented at the International Studies Association World Congress, Toronto, 1974).
11. *Gunther R., Diamandouros P.N., Puhle A.-J.* (eds.). *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*. — Baltimore; London, 1995.
12. *Linz J.J.* *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Reequilibration*. — Baltimore; London, 1978.
13. *Растой Д.А.* Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі // Демократія: Антологія. — К., 2005. — С. 583–604.
14. *Diamond L.* *Developing Democracy: Toward Consolidation*. — Baltimore, 1999.
15. *Linz J.J., Stepan A.* *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. — Baltimore; London, 1996.
16. *Хантингтон С.* Третья волна: Демократизация в конце XX века. — М., 2003.
17. *Pridham G.* The International Context of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective // *Gunther R., Diamandouros P.N., Puhle H.-J.* (eds.). *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*. — Baltimore; London, 1995. — P. 166–203.
18. *Power T., Powers N.* Issues in the Consolidation of Democracy in Latin America and Southern Europe in Comparative Perspective: A Rapporteurs' Report. Kellogg Institute Working Paper №13 (October 1988). — <http://www.nd.edu/~kellogg/publications/workingpapers/WPS/113.pdf>.
19. *Valenzuela J.S.* Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions. Kellogg Institute Working Paper № 150 (December 1990). — <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/150.pdf>.
20. *Пшеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. — М., 1999.
21. *O'Donnell G.* Illusions and Conceptual Flaws // *Journal of Democracy*. — 1996. — Vol. 7. — № 4.

22. *Skaaning S.-E.* Political Regimes and Their Changes: A Conceptual Framework. DDRL Working Papers, №5 (May 2006). — http://iis-db.stanford.edu/pubs/21106/Skaaning_no_55.pdf.
23. *Merkel W.* Against All Theories: The Rapid Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe. — http://fphil.uniba.sk/fileadmin/user_upload/editors/kpol/ExU/AgainstAllTheories_17Aug2007.pdf.
24. *Faulenbach C.F.* The Concept of Democratic Consolidation. A Tool to Aid Actors with Democracy Assistance? : Bachelor Thesis supervised by Ron L. Holzhaecker handed in on October 31, 2007 at the University of Twente. — http://essay.utwente.nl/58058/1/scriptie_Faulenbach.pdf.
25. *Schedler A.* Concepts of Democratic Consolidation. — <http://168.96.200.17/ar/libros/lasa97/schedler.pdf>.
26. Енциклопедія політичної думки. — К., 2000.
27. *Сартору Дж.* Искажение концептов в сравнительной политологии. Ч. 2. // ПОЛИС. — 2003. — № 4. — С. 152–160.
28. *Palma G.di.* To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transitions. — Berkeley, 1990.
29. *Шедлер А.* Вимірювання демократичної консолідації // Демократія : Антологія. — К., 2005. — Вип. 1. — С. 687–714.
30. *Pershing T.* Transition from Authoritarian Rule and Regime Consolidation. Leaving Democracy Out // Brandeis Graduate Journal. — 2004. — Vol. 2.
31. *Merkel W.* Theorien der Transformation // Beyme K. von, Offe C. (eds.). Politische Theorien in der Aera der Transformation. — Opladen, 1996. — S. 30–58.
32. *Тітар І.О.* Емпіричні підходи до ідентифікації та вимірювання консолідації демократії // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. — Харків, 2007. — С. 81–85.